

Долонова Г.М., Содомбеков И.С.

**САЛТТУУ БИЛИМДЕРДЕ КОЛДОНУЛГАН
КЭЭ БИР ПАЙДАЛУУ ӨСҮМДҮКТӨРДҮН КООМДОШТУГУНА
ЖАНА КӨП ТҮРДҮҮЛҮГҮНӨ АНАЛИЗ**

Долонова Г.М., Содомбеков И.С.

**АНАЛИЗ РАЗНООБРАЗИЯ СООБЩЕСТВ
НЕКОТОРЫХ ПОЛЕЗНЫХ РАСТЕНИЙ ИСПОЛЬЗУЕМЫХ
В ТРАДИЦИОННЫХ ЗНАНИЯХ**

G.M. Dolonova, I.S. Sodobekov

**COMMUNITY ANALYSIS OF SOME USEFUL PLANTS
USED IN TRADITIONAL KNOWLEDGE**

УДК: 633.88

Бул макалада кыргыз элинин салттуу билимдеринде колдонулуп жүргөн жана Алай кырка тоосунун түндүк бетинде (Ноокат, Араван, Кара-Суу райондорунун кээ бир аймактарында) көп кездешкен пайдалуу өсүмдүктөрдүн биргелешиктиктери жөнүндө берилди. Өсүмдүктөрдүн формациясынын уруулары жана тиричилик формалары классификацияланды. Ошондой эле экологиялык группаларына жана тиричилик формаларына анализ жүргүзүлгөндүгү жөнүндө баяндалды. Өсүмдүктөрдүн экологиялык группаларын жана тиричилик формаларын классификациялоонун методдору, аталыштарын аныктоо үчүн колдонулган адабияттык булактар көрсөтүлдү. Изилдөө салттуу билимдерде колдонулган пайдалуу өсүмдүктөрдүн: *Achilla filipendulina Lam.*, *Hypericum perforatum L.*, *Ziziphora clinopodioides Lam.*, *Tanacetum vulgare L.*, *Artemisia absinthium L.* Запастары аныкталган аймактарда жүргүзүлгөн. Бул формацияда 52 уруунун 177 тукумундагы 332 түрдү камтыган аралаш гүлдүү өсүмдүктөр бар экендиги белгилүү болуп, жыйынтыгы таблиця жана диаграммалар түрүндө көрсөтүлдү.

Негизги сөздөр: пайдалуу өсүмдүктөр, уруу, түр, тукум, формация, экологиялык топтор, тиричилик формалар, классификация, фитоценоз.

В данной статье приводятся данные о сообществах полезных растений, наиболее часто встречающихся на северных склонах Алайского хребта (в некоторых регионах Ноокатского, Кара-Суйского, Араванского районов) и используемых в традиционных знаниях. Дана классификация семейств и жизненных форм растений и ход анализа экологических групп и жизненных форм. Показаны источники литературы по определению названий растений и методов классификации их экологических групп и форм. Исследования были проведены в регионах где были выявлены запасы полезных растений: *Achilla filipendulina Lam.*, *Hypericum perforatum L.*, *Ziziphora clinopodioides Lam.*, *Tanacetum vulgare L.*, *Artemisia absinthium L.*, используемых в традиционных знаниях. Автор в таблицах и диаграммах подводит итоги исследований в данной местности, в ходе которых было

выявлено 332 вида смешанно-цветковых растений из 177 родов 52 семейств.

Ключевые слова: полезные растения, семейство, вид, род, формация, экологические группы, жизненные формы, классификация, фитоценоз.

The article deals with the community of useful plants grown in the north part of the Alai valley (in some places of Nookat, Kara-Suu, Aravan regions) and used in traditional teaching. Classification of life plant groups is given. Methods of identifying the classification of plant life forms and ecological groups used to define the names of literary sources are given in this article. The author summarizes the sources of used plants in traditional teaching which 332 species of mixed-flowering plants from 177 species of 52 families, such as *Achilla filipendulina Lam.*, *Hypericum perforatum L.*, *Ziziphora clinopodioides Lam.*, *Tanacetum vulgare L.*, *Artemisia absinthium L.*

Key words: useful plants, family, kinds, species, formation, ecological groups, life forms, classification, phytocoenosis.

Кыргыз элинин турмушунда өсүмдүктөр дүйнөсүнүн орду чоң болгон. Кылымдар бою калыптанып келген тажрыйбалардын натыйжасында элибиз пайдалуу жана зыяндуу өсүмдүктөрдү ажыратып, таанып алышкан. Дары, тоют, азык түлүккө керектүү өсүмдүктөрдү байыркы мезгилден бери кеңири колдонушуп, пайдалануу жолдорун жакшы билишкен. Бирок, ушул убакытка чейин өлкөбүздүн көпчүлүк аймактарындагы пайдалуу, айрыкча дары-дармек өсүмдүктөрдүн запастары изилденген эмес. Буларга Алай тоо кыркаларынын дээрлик көпчүлүк тоолуу жерлерин да киргизүүгө болот. Ошондуктан, Алай тоо кыркасынын түндүк бетинде өскөн пайдалуу өсүмдүктөрдүн түрдүк курамы, таралышы, табигый корлорун жана азыркы кездеги абалын аныктоо иштин максатына жетүү үчүн коюлган милдеттердин бири болуп саналат [5,6].

Алай тоо кыркаларынын түндүк бетиндеги Ош облусунун Ноокат, Араван жана Кара-Суу райондорунун тоолуу аймактарында жайгашкан, деңиз деңгээлинен 1600-2800 м чейинки бийиктиктеги өскөн жана кыргыз элинин салттуу билимдеринде колдонулуп жүргөн пайдалуу өсүмдүктөрдүн түрлөрү менен бирге ушул аймактагы өсүмдүктөрдүн коомдоштуктары изилденди. Өсүмдүктөрдүн формациясынын негизги уруулары жана тиричилик формалары классификацияланып, экологиялык группаларына жана тиричилик формаларына анализ жүргүзүлдү.

Көпчүлүк изилденген жерлерде негизинен сары чай чөп (*Hypericum perforatum* L.) менен түктүү каз тандайды (*Achiella milleflium* L.) дайыма кезиктирүүгө болот. Арыктардын суу жээктериндеги көпчүлүк жерлеринде 10дон ашык пайдалуу өсүмдүктөрдүн түрлөрү да кеңири таралышкан. Алардын ичинен эң маанилүүсү чычырканак (*Hippophaturkestanica* (Rousi) Tzvelev) биздин эсептөөлөр боюнча жалпысынан 90 га түзүшөт. Популяциясынын тыгыздыгы жогору (70-80%), оорулардан жана зыянкечтерден жабыркаган мөмөлөрү байкалган жок. Шалбалуу-талааларда жана шалбалуу тоо тилкелеринде сары чай чөп менен (*Hypericum perforatum* L.) бирге кадимки көк чай чөп (*Oriqanum vulqare* L.) таралган. Булар менен бирдикте көпчүлүк кургак беттерде жыттуу көкөмерен (*Ziziphora clinopodioides* L.), ошондой эле жарлуу жерлерде өзөндөрдүн жана булактардын жээктеринде түксүз кызыл мыя (*Glycyrrhiza glabra* L.), бийик карындыз (*Inula helenium* L.) жана кадимки галиум (*Gallium verum* L.) таралган. Өрөөндүн түштүк беттеринде булар менен бирге сонгор долоносун (*Crataegus songarica* C. Koch.) кезиктирүүгө болот.

Тоо беттеринде жана өзөндүү жерлерде жана башка көптөгөн массивдерде кеңири таралган түрлөр катары ит мурундар алардын ичинен ит мурун (*Rosa alberti* Regel.) жана дары арча (*Juniperus sibirica* Burgsd.), кызыл арча (*Juniperus seravschanica* Kom.) биргелешкен түрдө кездешет. Тоо этектеринде жана башка өрөөндүү аймактарда чайырлар, алардын ичинен (*Ferula foetida* (Bunge) Regel жана (*Ferula kokanica* Regel et Schmalh.), чекенде (*Ephedraequisetina* Bunge.) таралган. Татаал гүлдүүлөр тукумунан эрмен шыбак (*Artemisia absinthium* L.), шыралжын шыбак (*Artemisia dracuncululus* L.), кадимки шыбак (*Artemisia vulgaris* L.), шыпыргы шыбак (*Artemisia scoparia* Waldst. et Kit.) жана кадимки дарчын (*Cichorium intybus* L.), кадимки коко тикен (*Onopordum acanthium* L.), сойлоочу кекире (*Rhaponiticum lyratum* C. Winkl. ex Pjin), үч бөлүктүү ит уйгак (*Bidens tripartite* L.) жана башкалар кеңири таралган [3,4,7].

Маршрутдук-рекогностикалык (камералдык аныктоо мезгилинде) изилдөөлөр кезинде жыйналган өсүмдүктөрдүн гербарийлерин аныктоодо адабияттык булак катары «Флора Киргизской ССР» т.т. I-XI (1950-1965) колдонулду. Өсүмдүктөрдүн латынча аталыштарын тактоо максатында «Кадастр флоры Кыргызстана. Сосудистые растения» (Г.А. Лазьков, Б.А. Султанова, 2014-ж.) колдонулду. Мындан тышкары «Ботаникалык терминдердин жана өсүмдүктөрдүн аттарынын орусча-кыргызча сөздүгү» (С.Ш. Шамбетов, Р.А. Айдарова, А.У. Убукеева, 1975-ж.) ж.б. колдонулду.

Өсүмдүктөрдүн формациясынын тиричилик формалары К.Раункиердин классификациясы жана экологиялык группалары И.Г. Серебряковдун методдору боюнча аныкталды [1].

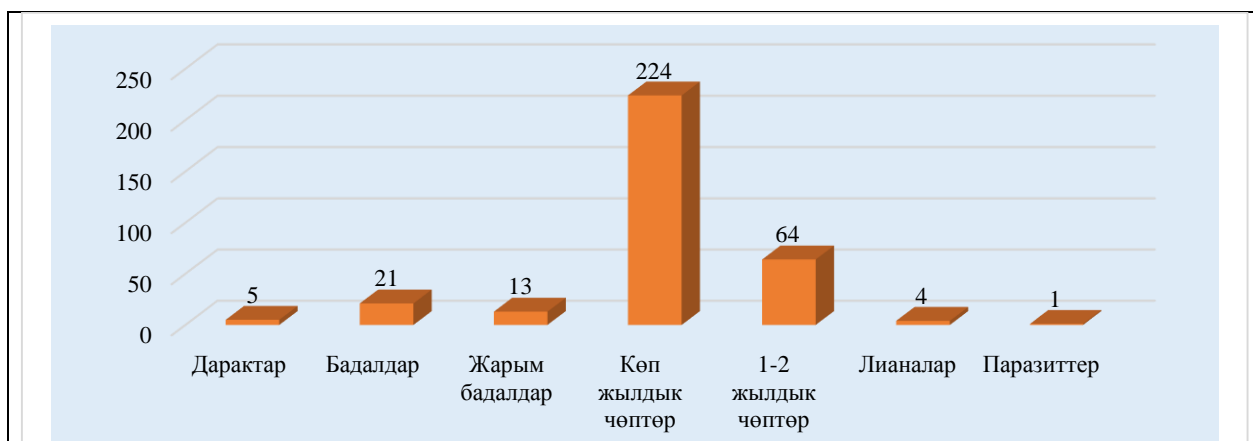
1-таблица

Алай-Тоо кыркасынын түндүк тарабындагы изилденген аймактардын өсүмдүктөрүнүн негизги уруулары

	Уруулары	Тукумдары	Түрлөрү	Жалпы саны %
1.	<i>Poaceae</i> (Дан өсүмдүктөр)	23	57	17,1
2.	<i>Compositae</i> (Татаал гүлдүүлөр)	24	39	11,7
3.	<i>Legiminosae</i> (Чанактуулар)	14	23	6,92
4.	<i>Umbelliferae</i> (Чатырдуулар)	10	14	4,21
5.	<i>Lamiatae</i> (Эрин гүлдүүлөр)	16	21	6,32
6.	<i>Rosaceae</i> (Роза гүлдүүлөр)	6	9	2,71
7.	<i>Brassicaceae</i> (Кайчы гүлдүүлөр)	8	11	3,31

8.	<i>Boraginaceae</i> (Эндиктер)	6	8	2,40
9.	<i>Ranunculaceae</i> (Лютиктер)	9	11	3,31
10.	<i>Scrophulariaceae</i> (Чакалайчандар)	5	8	2,40
11.	<i>Liliaceae</i> (Лилиялар)	3	6	1,80
12.	<i>Polygonaceae</i> (Кымыздыктар)	5	12	3,61
13.	<i>Caryophyllaceae</i> (Чеге гүлдүүлөр)	9	21	6,32
14.	<i>Superaceae</i> (Өлөң чөптөр)	1	11	3,31
15.	<i>Saxifragaceae</i> (Таш жаргылар)	6	7	2,10
16.	<i>Rosaceae</i> (Роза гүлдүүлөр)	4	9	2,71
		144	267	80,42
	Башка уруулар: 36	33	65	19,57
	Баары:	177	332	100%

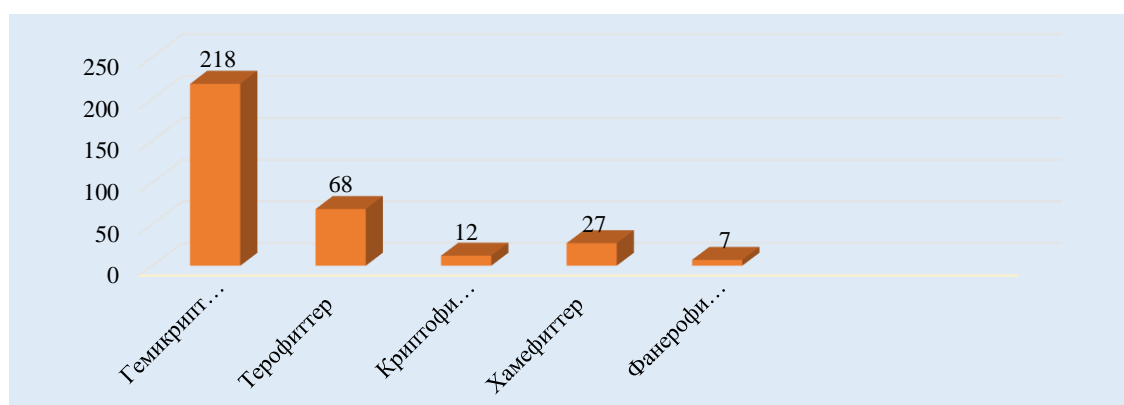
Ал эми флоранын түрдүк курамындагы дарак өсүмдүктөрү – 1,5%, бадалдар – 6,32%, жарым бадалдар – 3,91%, көп жылдык чөп өсүмдүктөр – 67,46%, бир – эки жылдык чөп өсүмдүктөр – 19,27%, лианалар – 1,2%, паразиттер – 0,3% көрсөткүчтү берди [2,3,4].

Тиричилик формалары (көрсөткүчтөрү, %).

1. Дарак өсүмдүктөрү - 1,5.
2. Бадалдар - 6,32.
3. Жарым бадалдар - 3,91.
4. Көп жылдык чөп өсүмдүктөр - 67,4.
5. Бир – эки жылдык чөп өсүмдүктөр - 19,27.
6. Лианалар - 1,2.
7. Паразиттер - 0,3.

1-диаграмма. Өсүмдүктөрдүн формациясынын тиричилик формасынын классификациясы.

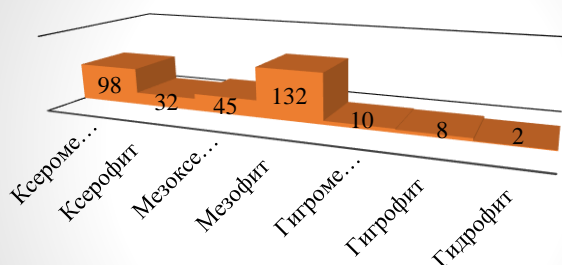

Тиричилик формалары (көрсөткүчтөрү, %).

1. Гемикриптофиттер - 65,66.
2. Терофиттер - 20,48.
3. Криптофиттер - 3,61.
4. Хамерофиттер - 8,13.
5. Фанерофиттер - 2,10.

2-диаграмма. Өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн формациясынын экологиялык группалары.

Изилденүүчү аймактагы экологиялык топтордун нымдуулукка болгон ыңгайланышуусуна карата мезофиттер 39,75%, ксеромезофиттер 29,51%, мезоксерофиттер 14,15% эң аз санда гидрофиттер 0,60% ын түзүшөт.

Тиричилик формалары. Көрсөткүчтөрү (%)

1. Ксеромезофит - 29,51.
2. Ксерофит - 10,54.
3. Мезоксерофит - 14,15.
4. Мезофит - 39,75.
5. Гигромезофит - 3,01.
6. Гигрофит - 2,40.
7. Гидрофит - 0,60.

3-диаграмма. Өсүмдүктөрдүн формациясынын тиричилик формалары.

Салттуу билимдерде колдонулган пайдалуу өсүмдүктөрдүн: *Achilla filipendulina* Lam., *Origanum vulgare* L., *Hypericum perforatum* L., *Ziziphora clinopodioides* Lam., *Tanacetum vulgare* L., *Artemisia absinthium* L. корлору изилденген аймактарда 52 уруунун 177 тукумундагы 332 түрдү камтыган аралаш гүлдүү өсүмдүктөр бар экендиги аныкталды. Саны боюнча эң көп кездешкен уруулар: *Poaceae*, *Compositae*, *Leguminosae*, *Lamiatae*, *Caryophyllaceae*, *Umbelliferae*, *Polygonaceae*, *Ranunculaceae*, *Brassicaceae*, *Rosaceae*, *Rosaceae*, *Scrophulariaceae* болду.

Адабияттар:

1. Быков Б.А. Геоботаника. Алмата: Наука, 1978. - С. 288.
2. Флора Киргизской ССР: Определитель растений Киргизской ССР. - Фрунзе: Изд. АН Киргизской ССР. Том. 11. - 1962. - С. 107.
3. Лазьков Г.А., Султанова Б.А. Кадастр флоры Кыргызстана. Сосудистые растения. - Бишкек, 2014. - С. 125.
4. Султанова Б.А. Русско-кыргызский словарь названий растений и биологических терминов. / Г.А. Лазьков, М.Р. Ганыбаева, Г.А. Койчубекова. - Б., 2013. - С. 340.
5. Долонова Г.М. Важность традиционных знаний в описании различных признаков и названий растений. / Журнал «Современные проблемы науки и образования», №6. - Москва, 2015.
6. Ганыбаева М.Р. Род *macrostomia* dc. в Кыргызстане. / Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов Кыргызстана», №11. - Бишкек, 2017. - С. 67-70.
7. Кудайбергенова А.К. Роль кустарниковых растений в сохранении горной экосистемы Иссык-Кульской котловины. / Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов Кыргызстана», №11. - Бишкек, 2017. - С. 39-41.

Рецензент: д.биол.н., профессор Шалпыков К.Т.